УДК 802

Ч□Й ТОПОНИМИЯСЫ ЖАНА УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУ

М.С.ШАМШИЕВА

E.mail. ksucta@elcat.kg

Макалада Ч□й топонимиясынын калыптанышы жана Улуу Жибек жолу ж□нүнд□ баяндалат.

В статье рассматривается тема о Великом Шелковом пути и о формировании чуйской топонимии.

In this article is considered the theme about Great Silk way and about formation of the toponyty of the Chui.

Жусуп Баласагын Ч□й топонимиясындагы топонимдер тутуму кыргыз тилинин ички мыйзамдары менен башкарыла тургандыгын жана □з алдынча к□з карандысыз иеархиясына ээ болгондугун тарыхый жактан так к□рс□т□т. Окумуштуу топонимдик системанын борбордук жана перифериясынын пайда болуусу кыргыз тилиниин ошол мезгилиндеги ареалдык □зг□ч□л□г□н□ дал келе тургандыгын туура к□рс□т□т. Ч□й Ордо топоними коомдук, саясий жана лингвистикалык маанидеги аталыш экендиги азыркы Ч□й ч□лк□м□н□н тарыхый-лингвисткалык калыптануусунда, □н□г□□с□нд□г□ маанил□□ жагдай катарында белгилеп кетсек болот.

Негизинен эл оозунда Сары-Өзөн-Чүй деген ат менен калыптанган. Жалпы эле түрк дүйнөсү үчүн бул татаал түзүлүштөгү топоним орду толгус лингвистикалык байлык болуп эсептелет. Ошондой эле аталган топоним кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануусу, басып өткөн жолун камтып, кыргыз элинин жана тилинин өнүгүү этаптарын көрсөтөт.

Чүй топонимиясынын калыптануусун тарыхый жактан үч ажырагыс этапта бөлүштүрүүгө болот:

1) Чүй аймагынын географиялык орду жана чыгыштан Тан империясы жана батыш цивилизациясы менен байланыштын жандануусу;
2) Жибек жолунун негизги багыттарынын тарыхый жактан аныкталышы жана лингвистикалык байланыштын пайда болуусу;
3) Чүй аймагында тилдердин карым катнашы үчүн тарыхый географиялык ареалдын түзүлүшү.

Кыргыз элинин бир тараптан тан империясы менен экинчи тараптан иран тилинде сүйлөгөн элдер менен болгон байланышы тарыхтын алгачкы мезгилдеринде эле башталган. Анткени Тан империясы менен болгон дипломатиялык байланыштарды тастыктаган Кытай падышасынын кыргыздарга жазган каты азыркы күнгө чейин белгилүү.

Кыргыздын чыгаан окумуштуу уулу Б.М.Юнусалиев кыргыздардын тили жана топонимиясы биздин доордун алгачкы кылымдарынан тартып көпт□г□н башка т□рк тилинде с□йл□г□н элдердин тилдеринде жолукпаган, же болбосо эчак жок болуп кеткен тилдик формаларды, форманттарды сактап келгендигин илимий жактан ишенимд□□ тастыктайт. Алсак окмуштуу: “Байыркы кыргыз тилинин жазма □лг□л□р□ катарында Енисейлик эстеликтерди к□рс□т□□г□ болот. Азыркы кыргыз тили менен Енисей боюндагы ташка жазылып калган жазуулардын ортосунда бир жарым ми□ жылга жакын убакыт □тк□н. Мынчалык узак мезгилдин □тк□нд□г□н□ карабастан, енисейлик доордогу кыргыз тили менен азыркы кыргыз тилинин ортосунда окшоштук аз эмес. Мисалы, эстеликте учураган у□гу этиштердин, ат атоочтордун, зат атоочтордун, сын атоочтордун, сан атоочтордун ж. б. унгу с□зд□рд□н баары те□ дээрлик азыркы кыргыз тилинде сакталуу менен катар к□нд□л□к речтин активд□□ с□зд□г□н т□з□п, с□з жасоонун □н□мд□□ элементтеринен болуп саналат. Фонемалык система да, эгерде

□нс□зд□р жана ж□н□к□й □нд□□л□р системасын ала турган болсок, негизинен ушул к□нг□ □зг□р□шс□з сакталып келаткандыгын к□р□б□з” /1/.

А.Н.Бернштам Чо□ Ч□й каналынын курулушунда жана ар тараптуу ж□рг□з□лг□н казууларда табылган археологиялык эстеликтердин кыргыз элинин тарыхында кайталангыс орду бар экендигин аныктоо менен биргеликте эле т□рк урууларынын социалдык орду Ч□й ч□лк□м□нд□ □зг□ч□ болгондугун к□рс□т□т. Окумуштуу тарабынан жазылган тексти т□рк тилинде экендигине шек санабайт жана ал текстин согдулардын ариптик системасында аткарылган деп эсептейт. Бул жобону □з изилд□□л□р□нд□ Н.Жапаров жана К.Конкобаевдер негизги далил катарында таянышкан. Алсак, А.Н.Бернштам □з пикирин мындайча билдирет: “В Чуйской долине существует тюркское и согдийское население. Их совместное здесь обитание еще для конца IX в. отметил Махмуд Кашгарский который указывал, что тюрки ассимилируют согдийцев. Прекрасной иллюстрацией такого синтеза являются находки (Красная речка) хумов с надписями, написанными согдийской вязью с явными тюркскими словами» /3/.

И.А.Батмановдун мындай илимий-лингвистикалык тыянагын колдоо менен Сибирдеги тилдер боюнча белгилүү адис А.П.Дульзон согдулар менен түрк урууларынын ортосундагы социалдык жана тилдик байланышты чагылдырган топонимдер, Түштүк Сибирдин аймагында арбын экендигине токтолгон. Ал: «На юге Сибири, главным образом в полосе лесостепи, сохранилась группа топонимов, представлющих интерес для исследования языкового субстрата. Мы имеем в виду те топонимы, в состав которых входят компоненты: об, ман и тари» /5/.

Ч□й ч□лк□м□, ареалдык, топографиялык □□□тт□н алып караганыбызда, к□п кылымдар бою башка тилде с□йл□г□н элдер жана мамлекеттер менен чек аралаш жайланышып, к□пт□г□н тарыхый маанил□□ окуялардын к□б□с□ болгон. Мындай тарыхый-географиялык жагдай Ч□й ч□лк□м□ □з учурунда кыргыз урууларынын тарыхый жактан □н□кт□ш болгон элдер менен маданий, экономикалык жана тилдик жактан стабилд□□ алакада болушуна объективд□□ шарт жараткан. Бирок аталган аймактын негизги топонимиялык чордонун кыргыз тилине тиешел□□ болгон топонимдер т□з□ тургандыгын унутпашыбыз керек.

Ч□й □р□□н□ азыркы к□нг□ чейин тарыхчыларды, георграфтарды жана тилчилерди к□□□л□н буруп, к□пт□г□н археологиялык табылгалардын мекени болуп келген. Ч□й боорунан кездешкен археологиялык табылгалар азыркы к□нд□ да кыргыз элинин жана анын тилин мыйзам ченемд□□ тарыхын изилд□□д□ орду толгус факты-материал болуу менен бирге, жалпы эле Борбордук Азиянын социалдык, саясый жана маданий турмушунда ордо болуп саналганын дагы бир жолу айгинелейт /4/.

В.В.Бартольд, А.Н. Бернштам Ч□й өрөөнүнөн табылган археологиялык эстеликтерге таянуу менен аталган чөлкөмд□ биздин эрага чейинки 2-1 кылымдарда жашоо болгондугун белгилешкен /2/. Ошондой эле к□пт□г□н археологиялык жана этнографиялык факты-материалдарга таянуу менен Кыргызстандын тарыхын изилдеген окумуштуулар азыркы Ч□й ч□лк□м□ кыргыз урууларынын саясый жана социалдык турмушунун борбору болгондугун жана Кыргызстанды жердеген башка тилд□□ уруулардын □н□г□□с□н□ □б□лг□ болгон деген божомолдоолорун ачыка чыгарышкан. Тарыхчылар В.П.Мокрынин жана В.М.Плоских □з изилд□□л□р□нд□ Ч□й аймагы кыргыз урууларынын т□пк□л□кт□□ мекени болгон деген пикирин билдиришкен /7/. Мындай пикирди кыргыздын чыгаан окумуштуусу, белгил□□ тилчи Б.М.Юнусалиев лингвистикалык материалдардын негизинде далилдеген.

Албетте, Ч□й топонимиясы жалпы кыргыз топонимиясынын ажырагыс б□л□г□ болуп саналгандыктан жалпы Кыргызстандын топонимиясы менен эриш-аркак □н□кк□н десек жа□ылышпайбыз. Биздин изилд□□л□р к□рс□тк□нд□й эле Ч□й аймагынын топонимиясындагы байыркы катмар т□рк катмары болуп эсептелинет. Ошондой эле Ч□й топонимиясындагы эски т□рк катмары к□п кылымдар бою □н□г□□ процессинде фонетикалык жактан гана □зг□р□□г□ учурабастан, структуралык жактан да таанылгыс болуп □зг□рг□нд□г□ байкалат. Албетте топонимдерди структуралык жактан

комплекст□□ изилд□□ учурунда алардын тыбыштык жактан кылдат талдоого алуу зарылчылыгы турат. Анткени фонетикалык жактан □зг□р□□г□ учураган топонимдер, биринчи кезекте, семантикалык жактан таанылгыс абалга келишет. Мындай маанилик жактан болгон тарыхый □зг□р□□л□р топонимдердин башка мааниге □т□□с□н□ бирдин себепчи деп жыйынтык чыгарууга болот.

Илимий булактардын тизмеси

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе, 1990. – 479 с.
2. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. – Б., 1996. – 608 с.
3. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. – Б., 1997. – 560 с.
4. Валиханов Ч. Избранные произведения. – М., 1986. – 413 с.
5. Дульзон А.П. Древние топонимы Южной Сибири индоевропейского происхождения // Топонимика Востока (новые исследования). – М., 1964. – 228 с.
6. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. – Фрунзе, 1977.– 159 с.
7. Никонов В.А. Топонимика в историко-географической этнографии. – М., 1964. – 13 с.
8. Древнетюркский словарь. – Л., 1969. – 676 с.